

УДК 141.82:101.9(477-25)

Віктор АНДРУЩЕНКО

**«ФІЛОСОФСЬКЕ САМОВБИВСТВО»
ОСТАННІХ РАДЯНСЬКИХ ГУМАНІТАРІЇВ**

У статті розглянуто деякі особливості духовної ситуації, що склалася у 70–80-ті роки минулого століття в українському суспільстві крізь призму розвитку «теорії марксизму-ленінізму», що його здійснювали радянські гуманітарії. Розкрито внутрішній драматизм і неоднозначність цієї ситуації — радянські гуманітарії створили теорію розвиненого соціалізму, що стала їх нищівним «філософським самовбивством», але не для всіх і не повною мірою. В країні існувало фактично дві філософії: 1) офіційна, заснована на «найбільш передовій» теорії, методології і світогляді — марксизмі-ленінізмі в його доповненні партійно-ідеологічними настановами «директивних органів»; 2) дослідницько-пошукова, яка намагалась, з одного боку, виявити дійсний (а не ідеологічний) сенс марксизму, з іншого — вийти за його межі, виявити і осмислити нові філософські проблеми сучасного наукового пізнання і соціальної практики. Головна увага приділена висвітленню теоретичного доробку представників Київської філософської школи і його впливу на формування нового покоління вітчизняних філософів. Окреслено основні теоретичні напрями «втечі українських гуманітаріїв від марксистської ідеології».

Ключові слова: *теорія марксизму-ленінізму, радянські гуманітарії, «філософське самовбивство», теорія розвиненого соціалізму, Київська філософська школа, «втеча українських гуманітаріїв від марксистської ідеології».*

Здобутки і втрати епохального характеру оцінюються часом, історією, соціальним досвідом людства, яке цю історію вже пережило. Вступивши в нову фазу цивілізаційного поступу, люди замислюються над своїм минулим. Одні пишаються ним, абсолютизують досягнення, вважаючи, що весь подальший розвиток є ні чим іншим, як втратою раніш завойованих позицій. Інші розглядають минуле як суцільні втрати, не реалізовані можливості, даровані Богом чи історією саме на цьому відрізку її здійснення. Треті — коливаються. Приблизно таким же чином, як і в минулі часи, вони «філософствують на кухні», публічно ж — ні пари з вуст. За їх глибоким переконанням, все, що було, є і буде — здійснюється правильно, має для того відповідні підстави і є закономірністю історії, яку не можна ні відмінити, ні виправити.

Особливо гостро нині постає завдання оцінки (й переоцінки) теорії, на якій вибудовувалась історія майже протягом минулого століття. Як не дивно, в її оцінці кожна з названих груп дослідників має свою правду і, одночасно, допускає хибу, абсолютизуючи той чи інший бік «загальної історичної правди», до якої треба докопатись скрупульозними дослідженнями, глибинним дискурсом, співставленням здобутків і втрат минулого з сьогоденням, екстраполяцією дослідження на перспективу. Особливо, якщо мова йде про марксизм-ленінізм, «теоретичну основу будівництва комунізму», про її розвиток радянськими гуманітаріями, насамперед, філософами, політологами, істориками, представниками інших галузей гуманітарної науки. І це зрозуміло. Теорія передує практиці. То ж яку теорію, розвиваючи Маркса, Енгельса, Леніна, вибудували радянські гуманітарії, які світоглядні позиції і яку ідеологію вони обстоювали, якщо на цій теоретичній основі визрів «не той соціалізм», про який мріяли, говорили і писали класики? На жаль, серйозних узагальнюючих праць подібного характеру в нашій філософській літературі я не зустрічав. Між тим, потреба в їх підготовці є більш, ніж очевидно. Розбудовуючи нові соціокультурні реалії не слід забувати уроки минулого, повторювати його помилки чи впадати в хиби, які належать історії. Зважаючи на актуальність тематики, спробую висловити свою попередню думку.

Насамперед зауважу, що предметом мого дослідження є не весь марксизм і, навіть, не його реалізація в працях всіх його послідовників радянської епохи. Ця тема може бути розроблена спільними зусиллями науково-дослідних інститутів — філософії, історії, політичних наук, причому, не тільки українських, але й за участю інших країн. Я розглядаю лише теоретичні праці філософів доби «розвинутого соціалізму», більшою мірою ті, які вийшли з під пера українських науковців, які були нашими вчителями і наставниками. Як на мій погляд, саме такий підхід дає відповідь на запитання «хто ми є», яку правду маємо передати нащадкам і які завдання маємо вирішувати, щоби знову і знов не посоромити себе перед історією, сьогоденням і майбутнім.

Початок семидесятих років ХХ століття в колишньому СРСР знаменував переддень розбудови так званого «розвинутого соціалізму», про що в офіційних документах КПРС говорилося як про більш високу, ніж раніш, теорію і практику соціалістичного будівництва, що безпосередньо передує «побудові комуністичного суспільства». На справді ж, ситуація була більш ніж прозовою: провал проголошеного М. Хрущовим досягнення комуністичного майбутнього через 20 років вимагав «реабілітації» соціалізму, крайньою мірою, в теорії. Саме тому «світлі голови» московських теоретиків придумали модель, яка була б сприйнята народом як остання сходина до комунізму й, одночасно, як певний період, протягом якого треба вирішити низку додаткових завдань соціалістичного і комуністичного будівництва. Зрозуміло, цей

період, як за часом, так і за тими завданнями, які ставились, був далеко не визначеним. Мова йшла про віртуальну реальність, яка мала б реабілітувати соціалізм перед світом, втілити нову віру і надію в серця радянських людей, збудити їх соціальну активність. Останнє потребувало нового теоретичного обґрунтування, яке не могло бути ні чим іншим, як черговою грандіозною міфологемою, яка б упокорила маси, стримала суспільство від чергового вибуху. Саме на її розробку були кинуті кращі сили радянських гуманітаріїв, які — «виконали свою останню пісню» — створили теорію розвиненого соціалізму, що стала їх нищівним «філософським самовбивством». Щоправда, не для всіх і не повною мірою. До честі і в світлу пам'ять наших вчителів, зазначу, вони забезпечили нам філософську освіту, що не тільки виходила за межі маніпулятивних політичних та ідеологічних міфологем, але й далеко за межі офіційного марксизму. Лідерами першої величини в ті часи в українській філософії були Павло Копнін і Володимир Шинкарук, Сергій Кримський і Мирослав Попович. У галузі політичних наук цю місію виконали Іван Курас і Фелікс Рудич, Віктор Пазенок і Микола Михальченко; у педагогіці — Василь Сухомлинський, Іван Зязюн і Семен Гончаренко; в галузі культурології Іван Дзюба; в літературі — Ліна Костенко і Микола Жулинський. Були й менш відомі, але не менш впливові науковці і викладачі, які пестували дух свободи і творчості, критичного ставлення до життя, виховували не позірну, а реальну активність волі і дії. Багато з них попластились здоров'ям, кар'єрою, а то й життям. Це був подвиг, який здійснило покоління вчених, дбаючи про майбутнє. Зупинюсь на цьому більш детально.

Змістовно поняття «філософського самовбивства» введене в гуманітарні науки видатним філософом-екзистенціалістом Альбером Камю. В роботі «Міф про Сізіфа» філософ констатує наявність глибокого абсурду, в якому вимушена жити людина, якщо вона хоче жити. Наявні варіанти його подолання (відсторонення, виходу з абсурду) є ні чим іншим, як таким же, а може й ще більш глибоким абсурдом. Його природа укорінена в особливостях пізнання, яке має нескінчений і, разом з тим, кінцевий характер у тому розумінні, в якому його результати потрібні для раціонально-виваженої дії чи поведінки особистості. Зупиняючись на певному результаті (хоча й розуміючи його недосконалість, незавершеність), людина вимушена діяти й, тим самим, попадає в абсурд, який є величиною нескінченою і не знищеною. Щоправда, розмірковує далі філософ, від абсурду можна втекти, здійснивши, наприклад, самовбивство, чи вживши наркотичні, алкогольні і т.п. препарати. Подібна втеча має міфологічний характер: людина тікає не від абсурду (абсурд залишається!), а від себе, залишаючи абсурд як завдання для виконання наступним поколінням.

Серед варіантів подолання абсурду, нехай, навіть, віртуального, філософ називає варіант «філософського самовбивства» — створення про реальність

уявлення, як ніби-то «без-абсурдну», цілком пристойну й сприятливу для життя і творчості. Парадоксально, але факт: цим шляхом пішли наші вчителі, мислителі, вимушені жити в ситуації абсурду.. «розвиненого соціалізму» й, одночасно, виправдовувати його необхідність й доцільність всіма доступними засобами. Вони прийняли правила гри і виховала в собі здатність «жити під тиском небес задухи», продовжуючи життя, з одного боку, гротескним, з другого — людським чином. Причому, останнє в ньому було більш вагомим і значимим. За видимістю написаного й сказаного вони дарували суспільству конкретну істину, яку не можна було висловити в голос.

Щоправда, були й такі, які говорили відкрито, голосно, з викликом. Мужньо і з викликом лунав, зокрема, голос видатного письменника Олеся Гончара. Широкий резонанс мали виступи Р. Братуня, І. Дзюби, І. Драча, В. Дрозда, багатьох інших письменників і поетів. Вчена громадськість поки що мовчала. Серед відомих і шанованих представників філософського корпусу на повний зріст піднявся тільки Мирослав Попович. На горизонті суспільного життя зажевріли «нове мислення», «прискорення» та «перебудова», «гласність» і початок національного відродження... У культурний простір України повертались літературні твори В. Винниченка, представників «розстріляного відродження», зокрема М. Зерова, М. Куліша, М. Хвильового, історичні праці М. Грушевського, заборонені твори І. Дзюби, М. Брайчевського, Є. Сверстюка, В. Стуса, Ігоря та Ірини Калинців та ін.

Однак, повернемося до філософії. Вільнодумством у царині філософії навіть не пахло. В країні існувало фактично дві філософії: 1) офіційна, заснована на «найбільш передовій» теорії, методології і світогляді — марксизмі-ленінізмі в його доповненні партійно-ідеологічними настановами «директивних органів»; 2) дослідницько-пошукова, яка намагалась, з одного боку, виявити дійсний (а не ідеологічний) сенс марксизму, з іншого — вийти за його межі, виявити і осмислити нові філософські проблеми сучасного наукового пізнання і соціальної практики. Дослідницько-пошукова думка мимоволі йшла на зближення з «модними» на той час теоріями західних філософських шкіл, зокрема, з логічним позитивізмом (П. Копнін, М. Попович) та екзистенціалізмом (І. Бичко, В. Табачковський), філософською антропологією (С. Кримський, Є. Андрос), філософією мистецтва (В. Іванов, А. Канарський) і т. ін.

Значна група українських філософів задумала і фактично здійснила своєрідну «втечу від ідеології марксизму» в царину історії філософії, філософських проблем сучасного природознавства, екології, логіки та теорії культури.

Найбільш помітними стали досягнення українських філософів 70-х у царині логіки та методології філософського пізнання. Об'єднана навколо тодішнього директора Інституту філософії НАН України П. Копніна група науковців (А. Артюх, І. Бичко, М. Дученко, Є. Жаріков, П. Йолон, С. Кримський,

В. Косолапов, М. Попович, В. Черноволенко та ін.) виступила з програмою «переосмислення діамату і... позитивізму», гуманізації пізнання, поєднання філософської інтерпретації наукової картини світу із новітнім світоглядом, який формувався на тлі змін тодішньої світової історії. Знаковою подією у філософському житті стала написана під керівництвом П. Копніна книга «Логіка наукового дослідження» (1965 р.). Вона утвердилась у якості маніфесту української філософії останньої третини ХХ століття, що увійшов в історію під назвою «червоний позитивізм».

Паралельно серед українських філософів формувався дещо інший напрям теоретичного філософствування. Він базувався на переосмисленні філософії Ж.— П. Сартра та інших представників модної і впливової на той час течії філософів-екзистенціалістів. За участю І. Бичка, А. Бичко, С. Кримського, В. Табачковського в Україні виник так званий «червоний екзистенціалізм». Його представники намагались осмислити природу і сутність найбільш важливих складників життєвого процесу — свободи і відповідальності, жорстокості і милосердя, страху і трепету, благоговіння перед життям і т.п.

На цій основі, а також з урахуванням напрямів, що виокремились дещо пізніше, розпочалось формування унікальної за своїм змістом і спрямованістю дослідження «Київської філософської школи», до якої маю честь належати особисто. Очільником останньої був Павло Васильович Копнін. Пізніше її очолив Володимир Іларіонович Шинкарук. Дослідження представників Київської філософської школи проводились у царині логіки і методології наукового пізнання, філософських проблем природознавства, історії філософії, у т.ч. й української філософії, етики, естетики, соціальної філософії.

Помітними були результати діяльності групи філософів, які зосередили свої зусилля на проблемах сучасного природознавства, зокрема, фізики. Загальну лінію цього напрямку визначив російський філософ М. Омеляновський, який з 1950 по 1951 очолював Відділення суспільних наук АН УРСР. Досліджуючи філософські основи фізики, вчений намагався показати роль діалектичного протиріччя у виникненні і розв'язанні ряду проблем сучасної фізики, її фундаментальних теорій, зокрема, особливості суб'єкт-суб'єктних відносин у пізнанні фізичної реальності, принципу спостереження, детермінізму і т. ін. Його ідеї підхопили й розгорнули П. Дишлевий, Н. Депенчук, М. Кисельов, В. Крисаченко, В. Лук'янець, ряд інших дослідників. В період керівництва філософським факультетом університету імені Тараса Шевченка навколо П. Дишлевого сформувалась група молодих і талановитих науковців, зокрема, Найдиш, Г. Волинка, Л. Чекаль. А якщо зважити, що на кафедрі філософії природничих факультетів — нині «кафедра філософії та методології науки» (зав. кафедрою О. Шугайлін, пізніше — Н. Костюк), аналогічну тематику розробляли такі талановиті педагоги і науковці, як І. Добронравова,

Т. Пікашова, Л. Сидоренко, В. Чуйко, то висновок про серйозний доробок українських філософів у царині філософських проблем сучасного природознавства не підлягає ніякому сумніву.

Третім напрямом «втечі українських гуманітаріїв від марксистської ідеології» стали їх дослідження у галузі історії філософії. Основу і напрями цьому заклав видатний російський філософ В. Асмус, який у свій час навчався в університеті, а згодом працював у ряді академічних інститутів АН УРСР, читав студентам цікаві лекції. В царині історії філософії працювали В. Шинкарук, М. Шлепаков, М. Юшманов, Д. Острянин, В. Дмитриченко, М. Булатов, А. Аветісян, М. Третяк, П. Загороднюк, А. Пашкова. Ю. Савельєв, Ю. Кушаков та інші дослідники. Головним предметом їх філософського пізнання стала німецька класична філософія, зокрема, філософська спадщина Канта, Гегеля, Фейєрбаха. Зрозуміло, вивчення «класики» велось «через світогляд марксизму», але не зовсім. М. Булатов, наприклад, вибудував дещо відмінну від марксистського погляду історичну логіку трансформації німецької класичної філософії. Його обґрунтування (і оцінка вкладу того чи іншого філософа) нерідко виходили за межі традиційно марксистської оцінки й що ще більш важливо — продовжували їх у новітній філософській простір.

Особливе значення для розвитку філософської думки в Україні мали дві роботи В. Шинкарука: «Діалектика, логіка і теорія пізнання Гегеля» (1964) і «Теорія пізнання, логіка і діалектика І. Канта» (1975). Не переобтяжуючи читача їх логікою і головними висновками, підкреслю, що саме цими роботами вчений ввів українських філософів у європейський категоріальний контекст, започаткував систему філософствування, яка цілком відповідала європейським стандартам. Далеко не випадковим є той факт, що саме в Україні в період радикальної ломки світоглядних і методологічних основ філософського пізнання з'явилися перші паростки переосмислення марксизму, зокрема, в частині визначення вкладу українських філософів минулого століття (Павлик, Драгоманов, Вовк, Подолинський та ін.) у розвиток гуманітарної думки епохи (В. Дмитриченко), сенсу «основного питання філософії» (М. Тарасенко), природи «чуттєвої культури» особистості (А. Канарський), джерел формування філософії марксизму як такого (Ю. Кушаков), логіки мислення і наукового пізнання (А. Конверський), створення своєрідного «замінника» колишнього «істмату» новітньою «соціальною філософією» (В. Андрущенко, М. Михальченко), новітньої інтерпретації загальносвітової історико-філософської спадщини (В. Бичко, В. Ярошовець).

Наші вчителі були людьми мудрими й розважливими. Пропагуючи марксизм, вони тікали від нього, захоплюючи і втягуючи нас у новітній пошук напівлегальними висловлюваннями, репліками, красномовним мовчанням. Особливо важко їм давалась соціально-гуманітарна складова марксизму.

Домінуюча в ті часи компартійна опіка над філософією не дозволяла ставити, а тим більше розглядати гуманітарні проблеми інакше, як вони трактувались у марксистсько-ленінському вченні. І все ж, вони ставили і розглядали. Перечитуючи нині роботи В. Босенка, В. Василенка, І. Надольного, В. Куценка, В. Пазенка і ряду інших дослідників, я бачу в них не тільки «захоплення марксизмом» але й глибоке розчарування його недомовленостями з приводу багатьох актуальних і життєвих питань соціального і культурного розвитку людини і суспільства, філософії мистецтва і моралі, політики і права.

Показовою у цьому відношенні є філософська творчість В. Шинкарука, скажімо, при розгляді людини і суспільства, світогляду і гуманістичних цінностей, духовності як такої і душевного життя людини. Відома марксистська теза «ідеальне є ні що інше, як матеріальне, перенесене в людську голову...» практично заперечувала автономне буття духовного. В. Шинкарук трактував цю тезу дещо незвично, якщо не сказати — інакше. У книзі під характерною для тих часів назвою «Гуманізм марксистсько-ленінського світогляду» (у співавторстві з товаришем і однодумцем О. Яценком) філософ започаткував розгляд духовних процесів на власній методолого-світоглядній основі й в далекому від марксизму ключі і визначенні.

В. Шинкарук був діалектиком і матеріалістом, палким прибічником «реального гуманізму», парадокси втілення якого у практику «розвинутого соціалізму» гірко переживав як свою власну життєву невдачу. Понад все філософ шанував людину, вирішення проблеми якої розглядав як основне завдання будь-якої філософської системи. Десятки, а може й сотні сторінок філософських текстів В. Шинкарука присвячені духовності людини, формуванню наукового світогляду, високої моральної позиції. Його називають «хрещеним батьком», патріархом сучасної української філософії. Вплив В. Шинкарука на філософське, культурне, духовне життя українського суспільства загалом у другій половині століття є беззаперечним. Неординарні ґрунтовні дослідження світоглядного змісту діалектики і категоріальної структури світогляду дали можливість В. Шинкаруку «центрувати» всю багатомірність предмету філософії на проблемі людини, її сутнісних сил і здібностей, духовного світу особистості, поклали початок дослідженню філософії як форми духовно-практичної самореалізації людини в світі її життєдіяльності, «як живу душу культури».

Одним з перших В. Шинкарук висунув і розвинув тезу про регулятивні функції духовних почуттів, духовного взагалі в людському світовідчутті. Досліджував особливості світоглядних форм сприйняття майбутнього, таких як мрія, віра, надія. Аналізуючи специфіку світоглядного узагальнення і ідеалізації дійсності, він ґрунтовно показав глибокий діалектичний взаємозв'язок світоглядного ідеалу з таким духовним почуттям, як любов. Істотним є внесок

В. І. Шинкарука в розкриття гносеологічного і соціокультурного змісту категорії віри, співвідношення віри, святості та інших духовних регулятивів людської життєдіяльності. Все це величезною мірою актуалізує значимість теоретичної спадщини В. І. Шинкарука саме сьогодні.

Нові часи народжують нових героїв. На філософському небосхилі сучасної України «посилують своє свічення» філософські доробки Є. Андроса, Є. Бистрицького, В. Бондаренка, Г. Волинка, О. Гомілко, А. Єрмоленка, І. Карпенка, В. Пролеєва, Н. Хамітова, В. Ярошовця. Однак, не буду поспішати. Це ще лише початок. Як на мій погляд, загал українських філософів продовжує «твердо стояти» на плечах своїх вчителів, намагається осмислити, розгорнути і втілити у практику філософського дослідження те, що вони подарували нам своїм «філософським самогубством».

То ж саме тут виникає просте запитання: а чи мало місце «філософське самогубство» українських філософів ХХ століття як історичний факт? Перекоаний, кожен, причетний до глибин філософської мудрості, має сформулювати свою власну відповідь самостійно.

Виктор Андрущенко. «Философское самоубийство» последних советских гуманитариев.

В статье рассмотрены некоторые особенности духовной ситуации, которая сложилась в 70–80-е годы прошлого столетия в украинском обществе сквозь призму развития теории марксизма-ленинизма, которое осуществляли советские гуманитарии. Раскрыт внутренний драматизм и неоднозначность этой ситуации: советские гуманитарии создали теорию развитого социализма, которая стала их сокрушительным «философским самоубийством», но не для всех и не в полной мере. В стране существовало фактически две философии: 1) официальная, основанная на «наиболее передовой» теории, методологии и мировоззрении — марксизме-ленинизме в его дополнении партийно-идеологическими установками «директивных органов»; 2) исследовательско поисковая, которая старалась, с одной стороны, выявить действительный (а не идеологический) смысл марксизма, с другой — выйти за его границы, выявить и осмыслить новые философские проблемы современного научного познания и социальной практики. Главное внимание уделено освещению теоретического задела представителей Киевской философской школы и его влияния на формирование нового поколения отечественных философов. Очерчены основные теоретические направления «бегства украинских гуманитариев от марксистской идеологии».

Ключевые слова: теория марксизма-ленинизма, советские гуманитарии, «философское самоубийство», теория развитого социализма, Киевская философская школа, «бегство украинских гуманитариев от марксистской идеологии».

Victor Andrushchenko. «The Philosophical Suicide» of the Last Soviet Scholars of Humanities.

The some features of the moral atmosphere that was in the 70's and 80's of the last century in the Ukrainian society are analyzed in the paper through the prism of the Marxism-Leninism theory, which was performed by Soviet humanitarians. The author shows the internal drama and ambiguity of this situation. The Soviet scholars of humanities have created the theory of developed socialism, which became their devastating «philosophical suicide», but not for all of them. In the country there were actually two philosophies: 1) official

one, based on the «most advanced» theory, methodology, and worldview — Marxism-Leninism in its addition by ideological positions of «decision makers»; 2) research one, which tried, on the one hand, to find out the actual (rather than ideological) sense of Marxism, but, on the other hand, — to go beyond its borders, to show up and understand the new philosophical problems of contemporary scientific cognition and social practice. The main attention is paid to the presentation of the theoretical heritage of Kyiv philosophy school representatives and its influence on the formation of a new generation of Soviet philosophers. The main theoretical directions of «escape of Ukrainian scholars of humanities from Marxist ideology» are determined.

Keywords: *theory of Marxism-Leninism, the Soviet scholars of humanities, «philosophical suicide», the theory of developed socialism, Kyiv philosophy school, «escape of Ukrainian scholars of humanities from Marxist ideology».*